

"JAK PRZEKAZYWAĆ WIARĘ DZISIAJ?"
kerygmat - katecheza - homilia - dialog wiary - mystagogia
materiały z Sympozjum

Ks. Franciszek Drączkowski

KERYGMAT PISEMNY
W NAUCE OJCÓW KOŚCIOŁA

1. Wartość semantyczna rzeczownika to kerygma w przekazach wczesnochrześcijańskich.

Przyjęcie określenia "kerygmat pisemny", zawartego w temacie niniejszego referatu, mogłoby budzić pewne zastrzeżenia i opory, gdyby poprzestać na zbadaniu samej wartości semantycznej terminu to kerygma oraz jego derywatów: ho keryks, kerýsso, występujących w literaturze klasycznej. Wymienione bowiem określenia w swym pierwotnym znaczeniu wiązały się głównie z przekazem ustnym, w którym niezastąpioną funkcją odgrywał głos ludzki. Termin to kerygma u autorów klasycznych przyjmował następujące znaczenia: obwieszczenie, ogłoszenie, proklamacja, ogłoszenie przez herolda **1**. Rzeczownik ho keryks oznaczał herolda, publicznego posłańca, obwoływacza, licytatora, zwiastuna, głosiciela **2**. Czasownik kerýsso posiadał znaczenia: być heroldem, spełniać urząd herolda, być licytатorem, ogłaszać, podawać do wiadomości, wezwać przez herolda kogoś, wzywać, przyzywać, obwieścić, oznajmić, wskazywać publicznie, polecać **3**.

W piśmiennictwie wczesnochrześcijańskim zakres znaczeniowy terminu to kerygma uległ daleko idącemu rozszerzeniu. W oparciu o słownik patrystyczny Lampe **4** można wyliczyć kilka znaczeń omawianego terminu, które zasadniczo przynależą do dwóch podstawowych grup semantycznych:

A. Termin to kerygma oznacza czynność dokonywaną w określonym czasie.

a) Ogłoszenie, wyrok, proklamacja (np. "Oto wyrok sprawiedliwości - tes dikaiosýnes to kerygma posłusznym dobra nowina, nieposłusznym - groźba sądu" **5**). W tym znaczeniu termin ten występuje też u innych pisarzy kościelnych jak np. u Hipolita **6** i Euzebiusza z Cezarei Palestyńskiej **7**.

b) Głoszenie kazania, głoszenie Ewangelii **8**. Dotyczy to czynności głoszenia nowiny realizowanej przez Jezusa Chrystusa, Jego apostołów i ich następców. W tym termin ten występuje u Orygenesa **9**, Metodego z Olimpu **10** i innych pisarzy **11**.

c) Aplauz, oklaski, brawa, radosne okrzyki. W tym znaczeniu rzeczownik to kerygma stosuje Klemens Aleksandryjski, gdy porównując za św. Pawłem życie ziemskie do zawodów sportowych pisze, że doskonały chrześcijanin winien tak postępować w życiu ziemskim by "uznany jawnie za godnego niebieskiej ojczyzny, wszedł do niej uwieńczony pośród triumfalnych okrzyków (kerygmaton) anielskich **12**.

B. Termin to kerygma oznacza treść, zawartość, substancję.

a) Materia, treść wszelkiego przepowiadania, doktryna. W tym znaczeniu omawianym terminem posługują się m. in. Metodego z Olimpu **13** i Grzegorz z Nazjanzu **14**.

b) Treść apostołskiego przekazu, Ewangelia zawarta w nauczaniu Jezusa Chrystusa i Kościoła. To znaczenie najbardziej rozpowszechnione jest w pismach patrystycznych. Występuje m. in. w Pasterzu Hermasa **15**, u Grzegorza z Nyssy **16**, Hipolita **17**, Orygenesa **18** i Epifaniusza z Salaminy **19**.

c) Apostolska tradycja wiary. Znaczenie to występuje m. in. u Klemensa Aleksandryjskiego **20**, Ireneusza **21**, Orygenesa **22**, Euzebiusza z Cezarei **23** i Grzegorza z Nyssy **24**.

d) Termin to kerygma występuje w tytule dzieła **25**.

Powyższy przegląd ukazuje w zarysie przeobrażenia semantyczne jakim ulegał w ciągu wieków rzeczownik to kerygma. O ile w literaturze przedchrześcijańskiej oznaczał przede wszystkim czynności

związane z żywym i bezpośrednim przekazem ustnym, o tyle w literaturze patrystycznej w pierwszym rzędzie oznacza treść przekazu, treść, którą przecież można utrwalić na piśmie. Warto uświadomić sobie, że nośnikiem Dobrej Nowiny jest słowo, które może być powiedziane lub napisane, przekazane ustnie lub utwalone na piśmie. Apostołowie - świadomi tego faktu - realizowali swoje posłannictwo misyjne w dwojakiej formie: mówionej i pisanej. Sobór Watykański II w konstytucji dogmatycznej *Dei Verbum* zwraca uwagę na to - podwójne w swej formie - apostołstwo uczniów Chrystusa: "Stąd Apostołowie, przekazując to, co sami otrzymali, upominając wiernych, by trzymali się tradycji, które poznali czy to przez naukę ustną, czy też przez listy (*sive per sermonem sive per epistulam*)" (8). Listy Apostolskie były jedną z wielu form kerygmatu pisemnego. Nie wolno zapomnieć, że apostołat pisemny stał się szczególnie aktualny z chwilą, gdy chrześcijaństwo weszło w krąg kultury helleńskiej, w której nośnikiem podstawowych wartości intelektualnych było właśnie słowo pisane.

W świetle powyższych wywodów wydaje się, że przyjęcie określenia "kerygmat pisemny" nie powinno już sprawiać większych trudności. Co więcej należy sobie życzyć i postulować, by to określenie uzyskało swoje uzasadnione i stałe miejsce we współczesnej terminologii teologicznej.

2. Stan badań. Źródła.

Idea kerygmatu pisemnego i jego praktyka żywe były w Kościele starożytnym. Niestety, współczesne opracowania dotyczące tematu "kerygmat" nie odnotowują tego faktu. Dotyczy to szczególnie opracowań encyklopedycznych, które już z samego założenia powinny sygnalizować w syntetycznym skrócie całość problematyki dotyczącej określonego tematu. Żadnej wzmianki na temat idei kerygmatu pisemnego nie znajdujemy w hasłach zamieszczonych w *Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane* oraz w *Lexikon für Theologie und Kirche* 26. Na gruncie polskim odnotować należy dwa 27 artykuły ks. Franciszka Drączkowskiego: "Kerygmat pisemny w teorii i praktyce Klemensa Aleksandryjskiego" 28 oraz "Idea kerygmatu pisemnego w przekazach patrystycznych" 29. Pierwsza z wymienionych prac, oparta na wypowiedziach jednego tylko pisarza, była inspiracją do dalszych poszukiwań, które zaowocowały odnalezieniem dalszych ważnych świadectw u dwóch ojców greckich: Euzebiusza z Cezarei oraz Grzegorza z Nazjanzu. Na bazie trzech autorów greckich, to jest, w oparciu o świadectwo Klemensa Aleksandryjskiego, Euzebiusza z Cezarei i Grzegorza z Nazjanzu, został opracowany drugi, z wyżej wymienionych artykułów. Dalsza kwerenda, dotycząca niniejszego tematu, zaowocowała odnalezieniem ważnych świadectw o kerygmacie pisemnym u dwóch ojców łacińskich, mianowicie Cezarego z Arles i Kasjodora. W oparciu o tak poszerzoną bazę źródłową został opracowany niniejszy referat.

Różne elementy teorii kerygmatu pisanego, w formie luźnych uwag, znajdujemy w pismach Klemensa Aleksandryjskiego, przede wszystkim zaś w jego głównym dziele *Stromateis*. Autor ten, akcentując równorzędność obu kerygmatów, to jest, ustnego i pisemnego podaje zasady dotyczące treści i formy przekazu pisemnego oraz omawia szczegółowo kwalifikacje intelektualne i moralne, które winien uzyskać przyszły "keryks pióra". Z tej racji Klemens Aleksandryjski może być uznany za właściwego twórcę teorii kerygmatu pisemnego. Materiały zawarte w innych przekazanych źródłach, zazwyczaj o charakterze okazjonalnym i przyczynkowym, dotyczą niektórych tylko elementów teorii wypracowanej przez Aleksandryjczyka. Z tej racji w niniejszym opracowaniu z konieczności będziemy przede wszystkim odwoływać się do wypowiedzi Klemensa Aleksandryjskiego. Dla ukazania całej problematyki związanej z zagadnieniem kerygmatu pisemnego, wykorzystamy materiały przedstawione w dwóch poprzednich opracowaniach. Rzecz zrozumiała, nieuniknione przy tym będą pewne powtórzenia i nawiązania do wyników poprzednich badań.

3. Konieczność kerygmatu.

Prawda Boża jest dla Klemensa Aleksandryjskiego czymś twórczym, dynamicznym i żywym. Cechą wszystkich organizmów żywych jest rozrodczość. Rozszerzając pojęcie życia na sferę intelektualno - duchową Klemens nawiązuje do starożytnej tradycji, która "nauczanie i oświecenie nazywa powoływaniem na nowo do życia" 30. Przypomina, że Platon mówi wprost o dwóch rodzajach płodzenia: fizycznym i duchowym 31. Istnieje ścisła relacja między nauczającym i nauczonym, na wzór relacji ojca do syna. Na tym gruncie tworzy się idea ojcostwa duchowego, tak często spotykanego u św. Pawła i św. Jana 32. Chcąc zobrazować konieczność przekazywania prawdy poprzez nauczanie i oświecenie, Klemens konsekwentnie rozwija ideę ojcostwa duchowego twierdząc, że tych którzy nie chcą, albo nie są w stanie innym ludziom przekazywać prawdy, można by nazwać eunuchami. Sądzi nawet, że "nazwa eunucha [*eunuchos*] przysługuje nie temu, który przymusowo został pozbawiony

swych organów płodzenia, ani też bezżennemu, ale temu, kto nie jest zdolny do płodzenia prawdy" 33. Konsekwentnie do tego, rodzice rodzący i wychowujący potomstwo posiadają równą zasługę jak ten, kto poprzez przekazywanie prawdy "powołuje do życia" i wychowuje potomstwo duchowe. Według Klemensa tych, "którzy zgodnie z wolą Logosu płodzą dzieci, wychowują i kształcą w Panu, w równym stopniu jak tego, który przez nauczanie prawdy rodzi potomstwo duchowe, oczekuje określona zapłata" 34.

Klemens Aleksandryjski na samym początku swego największego dzieła *Stromaty* stawia pytanie, czy zostawić po sobie spuściznę literacką? 35 Odpowiedź na to pytanie stała się punktem wyjścia dla całego wykładu na temat obowiązku przekazywania wiedzy i nauki w ogóle, zaś chrześcijańskiej w szczególności. Aleksandryjczyk przypomina, że celem ostatecznym wszystkich ludzi jest życie wieczne *dzoē aionios* 36, tj. dojście do Boga, czyli osiągnięcie zbawienia 37. W realizowaniu tego celu nie są sami, bo działa Chrystus wychowawca, nauczyciel i zbawca, który zbawia tych wszystkich, "którzy chcieli uwierzyć w Niego za pośrednictwem kerygmatu *dia tu kerygmatos* 38. W ten sposób kerygmat prowadzi do wiary, ta zaś do zbawienia. Ponieważ wiara i zbawienie są powszechne, tj. przeznaczone dla wszystkich ludzi bez wyjątku, powszechnym również powinien stać się kerygmat przeznaczony dla wszystkich ludzi zamieszkujących obszar całego świata *tus kata ten oikumenen anthropos* 39. Winien stać się instytucją o charakterze społecznym, która mobilizuje wszystkie środki zdolne do jego rozpowszechnienia - w pierwszym rzędzie duże zespoły osób przekazujących. Klemens przypomina znamienne słowa Chrystusa o konieczności pracy misyjnej: "Żniwo wprawdzie wielkie, ale robotników mało" - potem dodaje od siebie: "istotnie wypada pragnąć żebyśmy mieli jak największą liczbę robotników" 40.

Z drugiej strony, Klemens zdaje sobie sprawę nie tylko z powszechności kerygmatu, ale również z jego uniwersalnego przeznaczenia dla wszystkich pokoleń ludzkich, zarówno minionych jak i następnych. Według Klemensa "Chrystus zstąpił do Otchłani nie z żadnej innej przyczyny, jak tylko po to, aby i tam głosić Ewangelię 41 [...]"Apostołowie zaś na wzór Pana głosili Ewangelię, również pozostającym w Otchłani" 42. Co więcej, uważa, że "Pismo święte daje wyraźnie do zrozumienia, że Pan głosił Ewangelię również tym, którzy zginęli w potopie" 43. Ten historyczny uniwersalizm kerygmatu dotyczy nie tylko przeszłości i teraźniejszości, ale i przyszłości. Klemens cytuje słowa św. Pawła skierowane do Tymoteusza: "to, co usłyszałeś ode mnie w obecności wielu świadków, przekaz ludziom godnych zaufania, takim, którzy będą zdolni także nauczać innych" 44. W tekście tym zawarty jest postulat ciągłości przekazywania nauki Chrystusa z pokolenia na pokolenie. Ta nieprzerwana kontynuacja jest drugą istotną cechą kerygmatu.

Jak podwójny motyw skłaniać powinien do przekazu prawdy zawartej w kerygmacie (naturalny pęd do "rodzenia duchowego" związany z posiadaniem autentycznej prawdy i mądrości, która "ze swej natury ujawnia tendencje do udzielania się" 45 oraz "wzgląd na pożytek bliźniego" tj. troska o jego zbawienie" 46), tak samo dwie wyżej omówione cechy kerygmatu - jego uniwersalne przeznaczenie w wymiarze geograficznym i historycznym tj. jego powszechność i ciągłość - wpłynęły prawdopodobnie na równorzędne dowartościowanie przez Klemensa kerygmatu ustnego i pisemnego. Bowiem w czasach prześladowania, kiedy wypadło działać i pisać autorowi *Stromatów*, przekaz pisemny realizował pełniej zasadę powszechności kerygmatu docierając do wszystkich środowisk 47, nawet do tych, gdzie nie mogła dotrzeć osoba misjonarza. Zaś co do nieprzerwanej ciągłości kerygmatu, przekaz pisemny okazał się trwalszy niż ustny, gdyż oparły mu się nie tylko setki, ale i tysiące lat, czego dowodem są choćby księgi *Pisma św.*, czy nawet dzieła samego Klemensa, zamierzone przede wszystkim jako kerygmat pisemny 48.

Żyjący kilka wieków później w świecie łacińskim słynny mówca biskup Cezary z Arles (+ 542), wskazując na potrzebę kerygmatu wychodzi od prostego stwierdzenia: "wypada i jest rzeczą konieczną ażeby wiarę katolicką znali wszyscy, nie tylko duchowni lecz i świeccy" 49 (*Et quia necesse est, et satis oportet, ut fidei catholicam omnes non solum clerici sed etiam laici notam habeant*). Z tej racji w liście do biskupów apeluje o wzmożenie gorliwości a zakresie posługi słowa, czy to w formie homilii wygłaszanych czy też odczytywanych 50. W tym celu spisał podstawowe zasady dotyczące nauki wiary, dla użytku duchowych swej diecezji, zalecając ich lekturę podczas zgromadzeń liturgicznych. W kazaniu drugim wprost mówi na ten temat, następująco: "spisaliśmy w tej książeczce napomnienia prościutkie, potrzebne parafiom, kierując się ojcowską życzliwością i troskliwością każdego pasterza. Świętobliwi kapłani lub diakoni powinni je w większe święta odczytywać powierzonymu sobie ludowi". Akcentuje przy tym konieczność tej posługi, przypominając opieszłym i gnuśnym, że kiedyś będą rozliczeni ze swych zaniedbań w pracy kaznodziejskiej: "Jeżeli zaś kapłani

lub diakoni z powodu jakiegoś zaniedbania przeoczą czytania tych mów ludowi, niech wiedzą, że będą musieli bronić się przed trybunałem Chrystusa, gdzie jak ja, tak i oni będą zobowiązani zadać sprawę Wiecznemu Sędziemu z powierzonej owczarni" 51.

By uwielokrotnić swój zapis kerygmatyczny proponuje i zaleca jego przepisywanie i dalsze propagowanie. W związku z tym pisze: "A ponieważ z konieczności z tych prostych napomnień powstało kilka zbiorów, wy zaś, jeśli uznacie za korzystne, możecie i powinniście ładniej przepisywać na własny koszt, oraz dać innym parafianom do przepisywania, abyście nie tylko z racji własnego użytku lecz także innych mogli otrzymać podwójną nagrodę" 52.

W powyższej wypowiedzi podany jest również motyw jaki winien mobilizować duszpasterzy do podjęcia kerygmatu pisemnego. W odróżnieniu od motywu wcześniejszego - nie tyle groźba sądu, ile perspektywa nagrody winna stymulować do działania, i to perspektywa, nagrody podwójnej, wynikającej z propagowania kerygmatu, wpływającego na doskonalenie własne oraz doskonalenie bliźnich.

By pobudzić podległy sobie kler do ochotnego propagowania kerygmatu, biskup Cezary z Arles przekazywanie nauki Bożej zalicza do jednego z dwóch rodzajów jałmużny. Swój postulat formułuje w słowach: "Nie mogę szczerzej rozdawać jałmużn, powie ktoś. Rozważcie starannie, kochani, co wam przypominam. Wiecie bowiem doskonale, że są dwa rodzaje jałmużny: pierwszy - dać głodnemu kęs chleba, drugi zaś posłużyć nie wiedzącemu wiedzą. Jeżeli obfitujesz w coś, czym mógłbyś okazać pomoc ciału, Bogu niech będą dzięki! Jeżeli nie masz czym ciała nakarmić, wzmocnij duszę Słowem Bożym! Najbardziej odpowiada kapłanom udzielanie jałmużny duchowej, czyli pokarmu nauki. I jeżeli kapłan oddany całkowicie nauczaniu nie będzie miał z czego udzielać pokarmu cielesnego, udzieli go świecki, przekaże go nawet poganin, da go Żyd i każdy inny da to, czego nie może dać kapłan. Jeżeli natomiast kapłan, nie udzieliłby nauki, świecki człowiek, choćby ja nawet posiadał nie odważy się ją przekazywać" 53.

W konsekwencji powyższych założeń, podanych przez Cezarego z Arles, zasługi "keryksa pióra" zdobywa nie tylko ten, kto tworzy samodzielnie, lecz i ten, kto przepisując dzieła innych, przyczynia się skutecznie do propagowania Słowa Bożego.

4. Równorzędność kerygmatu pisemnego i ustnego.

Klemens Aleksandryjski, nawiązując do tradycji wczesnochrześcijańskiej, rozwinął ideę kerygmatu pisemnego, ukazując jego potrzebę, walory i zastosowania praktyczne. Zdecydowanie przy tym eksponuje równorzędność obu kerygmatów: pisemnego i ustnego, które przecież używają jednego i tego samego nośnika jakim jest "słowo", słowo, które może być powiedziane lub zapisane. Przy różnych okazjach, kiedy przedmiotem wykładu jest funkcja słowa, nie omieszka Klemens dodać, że chodzi mu o słowo, które może być wyrażone pismem lub żywą mową. Nawiązując np. do wypowiedzi swego imiennika, Klemensa Rzymskiego przypomina, że "szlachetne i nieskazitelne postępowanie, wyrosłe z naszej miłości do człowieka, szuka wspólnego dobra, czy to jeśli dajemy świadectwo męczeństwem czy wychowujemy czynem i słowem, i to dwojakim [logo ditto]: niepisany i pisany [agrafo te kai engrafo]" 54.

Podobnie też wszelkie nauczanie, które w ujęcie Klemensa Aleksandryjskiego, jest działaniem na rzecz dobra bliźniego i jako takie zaliczane jest do dobrych uczynków o najwyższej wartości 55, może być realizowane ustnie lub pisemnie. Autentyczna miłość chrześcijańska 56 (agape) sprawia, że wzgląd "na pożytek bliźniego skłania jednych do działalności piśmienniczej, innych znowu kieruje na drogę przekazywania nauki ustnie" 57.

W innym miejscu - czyniąc aluzję do ewangelicznych przypowieści o siewcy i żniwiarzach, gdzie trud rolnika uprawiającego ziemię, przyrównywany jest do pracy krzewicieli słowa Bożego - pisze: "Uprawa zaś roli podwójna. Jedna niepisana [agrofos], druga zawarta w pismach [engrafos]. Którymkolwiek z dwóch sposobów robotnik Pana sieje szlachetną pszenicę, czuwa nad wzrostem kłosów oraz dopełnia żniwa, ten prawdziwie boskim okaże się rolnikiem" 58. W powyższej wypowiedzi została zaakcentowana równorzędność obu kerygmatów co do zasługi. Wydaje się to Klemensowi rzeczą naturalną i oczywistą, że praca włożona w apostołat pisemny powinna być na równi doceniona z trudem związanym z apostołatem ustnym. Dlatego, z pewnym jakby zniecierpliwieniem dodaje: "Jeśli zatem dwaj głoszą słowo [amfo keryttusi], jeden przy pomocy pisma [ho men te grafe", drugi przy pomocy

żywej mowy [ho de te fone] jakże obydwaj mogą nie zasługiwać na pochwałę, wprowadziwszy swą wiarę w czyn przez miłość" 59. Na uwagę zasługuje fakt odniesienia czasownika kerysso zarówno do przekazu ustnego, jak i pisemnego 60. Podobnie termin kerykike episteme 61 odnosi się w równym stopniu do obu rodzajów przekazu ewangelicznego: ustnego i pisemnego, przy czym żadnej z tych form autor nasz nie preferuje, kiedy pisze: "czynność głoszenia słowa [kerykike episteme] już sama w sobie ma coś z funkcji apostoelskiej, w każdej z dwu sposobów skutecznej, czy dokona się ręką czy językiem" 62. Dwukrotne powtórzenie dia te [...] dia te czy to, [...] czy to - świadczy właśnie o tej równorzędności. Wydaje się, że w zamierzeniu Klemensa traktowanie na równych prawach apostołatu ustnego i pisemnego miało stanowić wzmocnienie misyjnego nakazu Chrystusa, gdyż każdy w miarę swych zdolności - mógł wybrać sobie właściwą formę apostołowania.

Szereg przesłanek wskazuje na to, że swoje podstawowe dzieło Stromaty postanowił Klemens potraktować właśnie jako kerygmat pisemny. Wyjaśniałoby to fakt, dlaczego właśnie na początku tego dzieła tyle znajdujemy wyjaśnień na temat wartości i potrzeby kerygmatu pisemnego 63. W ten sposób bowiem autor daje niejako podbudowę teoretyczną i poniekąd usprawiedliwia się, dlaczego zdecydował się na pisemny przekaz.

Świadectwem wyjątkowej wagi, w kwestii niniejszej problematyki, jest wypowiedź Euzebiusza z Cezarei, który swe wiekopomne dzieło Historia kościelna rozpoczyna następująco: "Świętych apostołów sukcesje, a zarazem czasy, które upłynęły od Zbawiciela naszego aż po dni nasze: a więc co tylko wielkiego i znakomitego w historii kościelnej się dokonało, jak wielcy jej mężowie w najwybitniejszych kościołach świetnie dzierżyli rządy i pierwsze zajmowali miejsce, jakie osobistości z pokolenia na pokolenie, ustnie i piśmiennie, sprawowało poselstwo słowa Bożego, (...) oto co potomności na piśmie przekazać postanowiłem" 64. Wypowiedź powyższa, o charakterze programowym i sumarycznym zarazem, stanowi bezcenne świadectwo dotyczące realizacji kerygmatu pisemnego w epoce patrystycznej. Całą działalność ewangelizacyjną wybitnych osobistości, które pojawiły się w Kościele od jego początków do roku 324, Euzebiusz określa jako "poselstwo słowa Bożego" (ton theion eprésbeusan lógon). Realizowało się ono na dwóch płaszczyznach: poprzez przekaz ustny (agrahos) oraz poprzez pisma (dia syngrammáton). Nie występuje tu ani rzeczownik kerygma ani pochodna forma czasownika kerysso. Jednak kontekst oraz określenie "poselstwo słowa Bożego" wskazują wyraźnie na kerygmaticzny charakter działalności wybitnych ludzi Kościoła, działalności, której celem była ewangelizacja. W tej perspektywie cała twórczość Ojców Kościoła stanowiła posługę propagującą słowo Boże. Ta świadomość podwójnego w swej formie kerygmatu ustnego i pisemnego tkwiła głęboko w świadomości Euzebiusza.

Nieco inny charakter posiada świadectwo złożone w formie swoistej deklaracji przez jednego z największych greckich Ojców Kościoła, Grzegorza z Nazjanzu, zwanego Teologiem. W liście do kapłana Kledoniusza Grzegorz zamieszcza następującą wypowiedź: "Skoro zaś wiara moja głoszona jest pisemnie i ustnie, i tu i tam, wśród niebezpieczeństw i z dala od niebezpieczeństw, to jakim prawem jedni porywają się na coś podobnego, a drudzy cicho siedzą i milczą?" 65. Na uwagę zasługuje stwierdzenie: "wiara (pistis) moja głoszona jest (kekéryktaj) pisemnie i ustnie". Rzeczą charakterystyczną jest to, że forma kekéryktaj, pochodząca od czasownika kerysso, odnosi się zarówno do przekazu pisemnego, jak i ustnego. Pośrednio więc wypowiedź ta zdaje się potwierdzać, że Grzegorz z Nazjanzu świadomie traktował swoje piśmiennictwo, w pierwszym rzędzie jako apostołstwo słowa Bożego, tj. jak kerygmat pisemny.

Z autorów zachodnich, z podobną aprobatą i entuzjazmem jak Klemens Aleksandryjski, wyraża się o kerygmacie pisemnym. twórca klasztoru Vivarium - Kasjodor (+ 580 r.) W swoim wiekopomnym dziele Institutiones, podnosi zalety kerygmatu pisemnego i wylicza jego zbawienne oddziaływanie. Ze względu na programową wartość jego wypowiedzi skierowanej do podległych mu zakonników, zacytujemy ją w całości: "Ja jednak wyznam swoje najgłębsze pragnienie, że wśród wszelkich waszych fizycznych zajęć, najbardziej mi się podoba, i to nie bez racji, przepisywanie ksiąg, jeżeli tylko jest należycie wykonane. Odczytywanie Pism Bożych daje człowiekowi zbawienne pouczenie, a przepisywanie przykazań Pańskich rozsiewa je szeroko i daleko. Cóż za szczęśliwe zajęcie, jak zaszczytny to trud, ręką głosić kazania ludowi, palcami języki otwierać i wśród ciszy zbawienie śmiertelnikom rozdawać, a grzeszne pokuszenia szatańskie zwalczać piórem i atramentem. Każde słowo Pańskie przepisane ręką przepisywacza jest raną zadaną szatanowi. Przepisywacz siedzi w jednym miejscu, lecz owoc jego trudu rozsiewa się po różnych prowincjach. Praca jego jest odczytywana na miejscach świętych. Słucha jej lud i odwraca się od złych zamysłów i czystym sercem służy Panu (...). Słowa Pańskie uwielokrotnione przez człowieka (...). Co za chwalebne widowisko dla

każdego, co zdrowo myśli (...)"**66**.

W powyższej wypowiedzi autor zwraca uwagę na kerygmaticzny walor słowa pisanego, kiedy stwierdza że przepisujący "ręką głosi kazania ludowi" (manu hominibus praedicare). Akcentuje cechę powszechności przekazu pisemnego: "przepisywacz siedzi w jednym miejscu, lecz owoc jego trudu rozsiewa się po różnych prowincjach" (uno itaque loco situs, operis sui disseminatione per diversas provincias vadit). Keryks pióra przez swoją pracę dociera poniekąd do oddalonych sanktuariów (In locis sanctis vaditur labor ipsius). Zwraca też uwagę na zbawcze skutki jakich dokonuje przez swą pracę przepisujący, który "grzeszne pokuszenia szatańskie zwalcza piórem i atramentem". Stąd "każde słowo Pańskie przepisane ręką przepisywacz jest ranąadaną szatanowi (tot enim vulnera Satanas accipit quot antiquarius Domini verba describit, dosłownie: tyle ran Szatan otrzymuje ile słów przepisywacz przepisuje). Słowa kerygamtu pisemnego wpływają na poprawę obyczajów i wzrost religijności kiedy odczytywane są ludowi ("Słucha jej lud i odwraca się od złych zamysłów i czystym sercem służy Panu" - audiunt populi unde se a prava voluntate convertant et Domino pura mente deserviant) **67**.

Dlatego też Kasjodor bardzo wysoko cenił pracę przepisującego, nazywając ją "szczęśliwym zajęciem" i "zaszczytnym trudem". W konsekwencji więc, można powiedzieć, że Kasjodor nie tylko że traktuje kerygmat pisemny na równi z ustnym, ale zdaje się stawiać go wyżej, jako trwalszy i skuteczniejszy oraz pełniej realizujący zasadę powszechności ewangelizacji.

5. Zasady realizacji kerygamtu pisemnego.

Prawidła regulujące tworzenie kerygamtu pisemnego podał dość wyczerpująco w swych pismach Klemens Aleksandryjski. Z tej racji w niniejszym paragrafie będziemy się odwoływać głównie do jego wypowiedzi. Nie wolno zapomnieć, że pisarz ten działał w okresie dość specyficznym w dziejach Kościoła, a mianowicie w czasach prześladowań oraz burzliwego powstawania i rozwoju błędnowierstwa. Fakt ten rzutuje na swoisty dobór zasad proponowanych przez niego. Reguły te odnoszą się zarówno do osoby piszącego, jak i do samego przekazu, tak jego treści, jak i formy.

A. Osoba tworzącego przekaz pisemny

Czystość intencji apostołowania jest pierwszym wymogiem, który Klemens Aleksandryjski stawia twórcom kerygamtu pisemnego. Jedynym motywem skłaniającym ich do szerzenia słowa Bożego winno być zbawienie odbiorców kerygamtu **68**. Motywy inne, takie jak: pragnienie sławy, zysków materialnych oraz stronniczości w propagowaniu własnych sądów i opinii, nie są dopuszczalne i poniekąd dyskwalifikują piszących jak głosicieli słowa Bożego **69**.

Na drugim miejscu stawia Klemens wymóg właściwego przygotowania w zakresie formacji moralnej, duchowej oraz intelektualnej. Idealem w tym względzie jest doskonały chrześcijanin (przyjaciół Boga), który poprzez miłość doskonałą upodobił się do Chrystusa **70**. Na jego formację intelektualną składa się tak wykształcenie ogólne i filozoficzne, jak też doskonała znajomość Pisma św. oraz apostołskiego przekazu wiary. Celem tej formacji jest uzyskanie prawdziwej mądrości, a także dojrzałego poznania i duchowego zrozumienia tajemnic wiary **71**. W zakresie formacji moralnej przyszły twórca kerygamtu pisemnego winien uzyskać stan wolności od grzechu ciężkiego poprzez posłuszeństwo przykazaniom oparte na bojaźni Bożej **72** oraz stać się powściągliwym, czystym, wiernym w pełnieniu dobrych uczynków, gotowym z miłości do Boga ponieść nawet śmierć męczeńską **73**. Ta wszechstronna i bogata formacja pozwoli mu trafić do wszystkich ludzi i podjąć - jeśli zajdzie potrzeba - dialog literacki zarówno z heretykami, jak i z poganami.

B. Treść kerygamtu pisemnego

Przedmiotem przekazu pisemnego winna być autentyczna nauka Kościoła. Klemens przypomina, że jedyne źródło wiary mamy w Chrystusie, Boskim Logosie, który najpierw nauczał w Starym Testamencie poprzez Mojżesza i proroków, potem, po swym wcieleniu, osobiście i przez swych apostołów **74**. Klemens akcentuje pierwszorzędną i niczym nie zastąpioną rolę Pisma św. w wykładzie wiary. Jego zdaniem "głos Pański (tj. Pismo św.) daje większą gwarancję, niż wszystkie inne dowody. Co więcej, jest jedynym rzeczywistym dowodem **75**. Stróżem autentycznego przekazu prawdy jest

wyłącznie Kościół apostołowski **76**. Według Klemensa "tylko w prawdziwym i starożytnym Kościele można znaleźć najbardziej dokładne poznanie i istotnie najlepszą szkołę myślenia" **77**.

Tak więc przedmiotem autentycznej doktryny wiary jest nauka zawarta w obu Testamentach i Tradycji, w interpretacji i wykładzie prawdziwego Kościoła **78**. Ta nauka winna być przedmiotem kerygmatu pisemnego, przedmiotem - dodajmy - pierwszorzędym. Takie zastrzeżenie jest konieczne ze względu na przyjętą przez Klemensa zasadę akomodacji, w myśl której piszący winien zaczynać od treści bliskich i znanych jego czytelnikom, po czym dopiero stopniowo wplatać wykład prawd wiary. Przedmiotem drugorzędym kerygmatu pisemnego będą treści znane jego odbiorcom, pozostające w jakimś bliższym czy dalszym związku z nauką wiary. Taką metodę postępowania autor Stomatów uzasadnia następująco: "Podobnie jak ci, którzy chcą przemawiać do ludu, często czynią to za pośrednictwem herolda, żeby treść mowy stała się bardziej słyszalna, tak samo i tutaj - przeciw do ludu będą się zwracał - przed właściwym wykładem należy wykorzystać myśli i słowa mu bliskie i przemawiające do niego na każdym kroku, dzięki czemu słuchacze więcej jeszcze staną się przychylni" **79**. Ostatecznie więc treścią kerygmatu pisemnego będzie autentyczna nauka Kościoła oraz te treści, którymi żyją i które znają odbiorcy przekazu pisemnego.

C. Forma kerygmatu pisemnego

Klemens Aleksandryjski dość stanowczo stawia zasadę służebności formy słownej wobec przekazu prawdy. Celem pierwszorzędym kerygmatu pisemnego jest przekaz prawd wiary prowadzących do zbawienia. Zdaniem Klemensa zbytnia troska i dbałość o piękno styl może oderwać czytelników od samej prawdy **80**. Pogląd swój uzasadnia następująco: "Kto zdecydował się na życie w Prawdzie, ten winien stosować nie tylko prosty sposób wyrażania się (...). Jak nie jest właściwe takie przyrządzenie potraw, która zawiera więcej korzeni niż składników pożywnych, tak samo nie jest właściwy taki wykint słowa, który zdolny jest raczej bawić niż wesprzeć słuchaczy" **81**. Nie przekreśla to jednakże troski o dobry styl, który może spełniać funkcję dobrego narzędzia w dziele ewangelizacji.

Formy kerygmatu pisemnego dotyczy także zasada misteryjności przekazu, w myśl której, pewne prawdy należy podać w taki sposób, by ich właściwa treść została ukryta i niezrozumiała dla osób niekompetentnych lub wrogo nastawionych do chrześcijaństwa. W czasach Klemensa byli nimi heretycy oraz sceptycznie lub wrogo nastawieni poganie. Przykładem zastosowania tej zasady są Stromaty, charakteryzowane przez Klemensa następująco: "Zdarzy się więc, że moje dzieło o czymś tylko napomknie aluzyjnie, przy czymś innym dłużej się zatrzyma, to znowu o czymś wspomni lakonicznie, czasami spróbuje coś powiedzieć między wierszami, pozornie zaś ukrywając odkrywać, a przez sam fakt milczenia tym silniej eksponować" **82**. "Moje zapiski (hypomnemata) przechodząc bez przerwy od jednego problemu do drugiego, nieraz zupełnie inne znaczenie w konkretnym układzie słownym podsuwają niż to, na które pozornie wskazują wyrazy" **83**. Przyjęcie tej zasady sprawiło, że Stromaty uchodzą za jedno z najtrudniejszych i niejasnych w całej literaturze patrystycznej **84**.

Idea kerygmatu pisemnego sięga początków chrześcijaństwa. Nakaz misyjny Chrystusa: "głoście (keryksake) Ewangelię wszelkiemu stworzeniu" (Mk 16, 15) realizowany był przez apostołów w dwojakiej formie: poprzez ustne przepowiadanie i poprzez przekaz pisemny. Poselstwo słowa Bożego określane było od samego początku znanymi dobrze w literaturze klasycznej terminami: kerygma, keryks, kerysso, związanymi nieomal wyłącznie - jak już to zostało powiedziane - z przekazem ustnym. Dobra nowina była propagowana językiem i ręką, żywą mową i słowem pisanym. Świadomość tego - podwójnego co do formy - kerygmatu żywa była w twórczości Ojców Kościoła, o czym świadczą wypowiedzi greckich pisarzy, m. in. Klemensa Aleksandryjskiego, Euzebiusza z Cezarei czy Grzegorza z Nazjanzu oraz ojców łacińskich, jak Cezarego z Arles i Kasjodora. W świecie łacińskim pojawiła się oryginalna idea kerygmatu pisemnego, eksponująca walor ewangelizacyjny pracy przepisywaczy ksiąg natchnionych i pism Ojców Kościoła. Autorzy łacińscy zwracają uwagę na wartość formacyjną słowa pisanego oraz jego uniwersalny zasięg.

W pismach Klemensa Aleksandryjskiego zostały podane zasady realizacji kerygmatu pisemnego. Od "keryksa pióra" domaga się Klemens wszechstronnej formacji intelektualnej, moralnej i duchowej. Miarą jego dojrzałości winno być upodobnienie się do Chrystusa poprzez udział w Jego mądrości i miłości doskonałej. Jedynym motywem podjęcia "apostolatu pióra" winna być troska o zbawienie jego odbiorców. Przedmiotem kerygmatu ma się stać czysta i nieskażona nauka Chrystusa w interpretacji i wykładzie stosowanym przez Kościół Apostołowski. Z uwagi na dobro czytelników należy stosować zasadę akomodacji, wplatając do wykładu wiary treści bliskie i znane jego czytelnikom. Forma słowna

przekazu pisemnego winna pozostawać w funkcji służebnej wobec jego treści. Z uwagi na kontekst historyczno - doktrynalny Klemens zaleca stosowanie misteryjności przekazu.

Kategoryczny postulat powszechności kerygmatu w wymiarze osobowym, geograficznym i historycznym znamionuje ewangelizacyjny zapał wczesnego Kościoła. Zaś potraktowanie na równych prawach apostołatu ustnego i pisemnego, w zamierzeniach Ojców Kościoła miało niewątpliwie stanowić wzmocnienie misyjnego nakazu Chrystusa, gdyż każdy w miarę swych zdolności mógł wybrać sobie właściwą formę apostołowania.

Na koniec, rodzi się refleksja o charakterze praktycznym. Przypomnienie przez Ojców Kościoła starożytnej nauki chrześcijańskiej o równorzędności kerygmatu ustnego i pisemnego można być dzisiaj szczególnie ważne dla delegowanych przez Kościół na studia lub do pracy naukowej kapłanów; ich odejście od pracy duszpasterskiej nie tylko oznacza rezygnacji z przyjętego na mocy święceń obowiązku krzewienia słowa, ale wprost przeciwnie, może oznaczać jego uintensywnienie; ich twórczość naukowa może i powinna być potraktowana jako kerygmat pisemny, jako praca w służbie szeroko rozumianej ewangelizacji.

PRZYPISY

- 1 Słownik grecko - polski pod redakcją Z. Abramowiczówny, Warszawa 1960, t. II s. 659. (dalej cytuję: Z. Abramowiczówna)
- 2 Tamże
- 3 Tamże
- 4 A patristic greek lexicon, edited by G. W. H. Lampe, Oxford 1972, s. 751 - 752 (dalej cytuję: Lampe)
- 5 Klemens Aleksandryjski AD@JD, BJ46Î BDÏI rW880<"I (dalej cytuję: Protr) 116, 1
- 6 Refutatio omnium haeresium sive philosophumena 7, 32; PG 16, 3339 B.
- 7 De ecclesiastica theologia I 20; Pg 24, 892 C.
- 8 Klemens Aleksandryjski, Stromateixs (dalej cytuję: Strom) IV 133, 1
- 9 Commentarii in Joannem 28, 10; PG 14, 700 B.
- 10 De resurrectione mortu-orum 2, 2; PG 18, 308 B.
- 11 Zob. Lampe, s. 751
- 12 Tis ho sodzomenos plusis III
- 13 Symposium seu convivium virginum 10, 3; PG 18, 197 A
- 14 Carminum libri duo I 2, 34, 231; PG 37, 962 A
- 15 Similitudo VIII 3, 2; Patres Apostolici. Ed. F. X. Funk. Tubingae 1909
- 16 Oratio catechetica 13; PG 45, 45 B
- 17 Refutatio omnium haeresium sive philosophumena 5, 8 (PG 16, 3143) A
- 18 Commentatorii in Joannem 5, 8; PG 14, 196 B
- 19 Panarion 73, 6 (PG 42, 413 A)
- 20 Strom II 38, 1; Protr 99, 4
- 21 Adversus haereses I 10, 2 (PG 7, 552 A)
- 22 De principiis III 1, 1 (PG 11, 249 A)
- 23 Historia Ecclesiastica III32, 7 (PG 20, 284 C)
- 24 Contra Eunomium 10 (PG 45, 8932 D)
- 25 Strom II 68, 2; VI 39, 1; 42, 3; 48, 1; 128, 1
- 26 M. G. Mara, Kerygma, Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane, Roma 1983, t. II cd. 1885 - 1886
- 27 K. Rahner, Kerygma, Lexikon für Theologie und Kirche, Freiburg 1961, t. VI, cd. 122 - 126
- 28 Roczniki Teologiczne - Kanoniczne 26 (1979) z. 6, s. 21 - 42
- 29 Ewangelizacja w epoce patrystycznej. Zagadnienia wybrane, praca zbiorowa pod red F. Drączkowskiego, J. Pałuckiego, Lublin 1994, s. 9 - 20
- 30 Strom V 15, 3. Wszystkie teksty Stromateis cytuję w przekładzie J. Pliszczyńskiego: Klemens Aleksandryjski, Kobierce, Warszawa 1994 (t. I - II)
- 31 Teajtet p. 150 BC: Sokrates - Więć moja sztuka położnicza [...]" mężczyznom, a nie kobietom rodzic pomaga [...]" oraz ich dusz rodzących dogląda a nie ciała; Uczta p. 206 c: Jest w każdym człowieku pewien płciowy pęd, cielesnej i duchowej natury (przekład W. Witwickiego); Strom 15, 2 - 3
- 32 Strom I 1, 3: pateras tus katechesntas famen. Por. Strom III 99, 3 (1 Kor 4, 15); Strom III 99, 2 (J

- 13, 33); Strom V 15, 3 (1 P 13, 23)
- 33** Strom III 99, 1
- 34** Strom III 98, 4
- 35** Strom I, 2: Za rzecz piękną uważam przekazać przyszłości dorodne potomstwo, a przecież to są dzieci tylko naszego ciała, duszy zaś potomstwo jest twórczość umysłu. Por. Platon, Uczta p. 209 A - D; Fajdros p. 278 A; Teajtet p. 150 D; Arystoteles, Etyka Nikomachejska IX 7, 3 - p. 1168a 1 - 3
- 36** Strom II 134, 3; Rz 6, 22
- 37** Strom II 99, 3; 126, 3. Por. Brontesi, jw. s. 45, 205
- 38** Strom VI 46, 1. Idea Chrystusa Nauczyciela i Wychowawcy została szczególnie rozwinięta w I księdze Pedagoga . Por. E. Fascher, Der Logos - Christus als göttlicher Lehrer bei Clemens von Alexandrien, TU 77: 1961 s. 193 - 207
- 39** Strom VI 48, 2
- 40** Strom I 7, 1; Mt 9, 37; Łk 10, 2
- 41** Strom VI 46, 2
- 42** Strom VI 45, 5; II 44, 1
- 43** Strom VI 45, 4; por. 1 P 3, 19 nn
- 44** Strom I 3, B; por. 2 Tm 2, 15
- 45** Strom I 1, 3; por. Prz 2, 1 nn
- 46** Strom I 6, 1; 9, 2
- 47** Swoistą wymowę posiadania np. faktu, że apologeci adresowali swoje dzieła do cesarzy: Arystydes do Hadryna, Meliton i Atenagoras do Marka Ayreliusza; Justyn adresował swoją pierwszą Apologię do cesarza Antonina Piusa, drugą natomiast do senatu rzymskiego
- 48** Nie chodzi tu bynajmniej o Formę literacką Stromatów, co do której istnieje 5 hipotez: 1. E. de Faye - l'□improvisation continue; 2. W. Bousset - La Quellenforschung; 3. J. Munck - la Buntschreiberei; 4. G. Lazzat - l'□aide - mémoire; 5. A. Méhat - l'□acoulouthia. Por. A. Méhat. Etude sur les Stromates de Clément d'□Alexandrie. Paris 1966 s. 23 - 42
- 49** Kazanie 2; przekład pol. S. Ryznar, w: Pisma Starochrześcijańskich pisarzy, t. 52, s. 35
- 50** Kazanie 1; przekład j. w. Kazanie to jest listem napisanym do biskupów w celu przygotowania ich do przyjęcia uchwał Synodu w Vaisou.
- 51** Kazanie 2; przekład j. w.
- 52** Tamże. "..., vobis vero si non dispulicuerint et potestis et debetis et meliori littera et in pergamentis pro verstra mercede transcribere, et in aliis parrochiis ad transcribendum dare, ut non solum de vestro sed etiam de aliorum profecta duplicem mercedem habere possitis" (Sources Chrétiennes 175)
- 53** Kazanie 1, 8, przekład pol. j. w.
- 54** Strom IV 111, 1; 1 List do Koryntian Klemensa Rzymskiego (48, 1. 6)
- 55** Strom VI 91, 5; I 4, 1
- 56** Agape, będąca ze swej natury agathopiusa jest motorem czynnej miłości bliźniego. Por. Strom IV 113, 4; 1 J 4, 8, 16 57 Strom VI 91, 5
- 58** Strom I 7, 1
- 59** Strom I 4, 1; Ga 5, 6
- 60** Stąd tłumaczenie powyższego tekstu powinno raczej brzmieć: "Jeżeli zatem dwaj krzewią słowo" (lub: przekazują, propagują, rozpowszechniają). Bo "głosić słowo" można przy pomocy głosu, a nie przy pomocy "pisma"
- 61** Strom I 4, 2. Episteme określana jest u Klemensa jako nauka, jako wiedza pewna, która nie może ulec obaleniu (Strom II 76, 1) w opozycji do oiesis, która jest tylko mniemaniem. Według Klemensa episteme przynależą tylko do prawdziwego Kościoła. "Wyznawcy herezji pozostają w stanie mniemania" (Strom VII 100, 7) W określeniu kerykike episteme zawiera się więc przymioty prawowierności.
- 62** Strom I 4, 2
- 63** Szczególnie ważne są następujące teksty: Strom I 1, 1 - 2; 4, 1 - 2; 5, 1; 7, 1; 9, 2; II 1 - 12, 1; 16, 3; 17, 4 - 18
- 64** Historia Kościoła, I 1, 1 - 3; tłum. A. Lisiecki, Poznań 1924, POK 15, s. 131 (List 101)
- 65** Listy, tłum. J. Stahr. Poznań 1933, POK 15, s. 131 (List 101)
- 66** Institutiones I 30; przekład A. Bober, Antologia Patrystyczna, Kraków 1966, s. 316 - 317
- 67** Institutiones I 30, PL 70, 1125 - 1126
- 68** Strom I 6, 1; 9, 2; VI 48, 2
- 69** Strom I 9, 2
- 70** Strom VII 62, 1; 68, 1; por. Strom VI 75, 3; IV 116,2; W. Wölker, Der wakre Gnostiker nach Klemens Alexandrinus, Berlin 1952, s. 507 - 509
- 71** Strom I 43, 4; 153, 5; 32, 4; VI 61, 1; VII 78, 5; 68, 1; por. F. Drączkowski, "Miłować Boga całym

umysłem" w interpretacji Klemensa Aleksandryjskiego, *Vox Patrum* 8 (1988) z. 15, s. 603 - 620

72 Strom II 53, 3 - 4; IV 9, 7 - 10, 5

73 Strom IV 75, 4; 41, 1; III 56, 2; por. J. Grzywaczewski, *Obraz gnostyka według "Stromatów"* Klemens Aleksandryjskiego, *Vox Patrum* 6 (1986) z. 11, s. 543 - 553

74 Strom VII 95, 3; por. *Paed.* I 75, 1 - 89, 1

75 Strom VII 95, 8; por. Strom VII 96, 4

76 Strom VII 106, 3; por. F. Drączkowski, *Kerygmat pisemny...*, dz. cyt., s. 33

77 Strom VII 92, 2

78 Strom VII 95, 1; 107, 3 - 5

79 Strom I 16, 2

80 Strom II 3, 1. Uwagi na temat formy i układu Stromatów Klemens rozproszył w różnych częściach swego dzieła, por. I 20, 4; 21, 2; IV 4, 6; 6, 1; V 56, 1; 139, 2; VI 1, 1; 1, 4; VII 110, 4; 111, 1 - 3

81 Strom I 48, 5; por. I 11, 1; 12, 1

82 Strom I 15, 1; por. VII 56, 3

83 Strom IV 4, 1; por. I 56, 3

84 E. Molland, *The conception of the Gospel in the Alexandrian Theology*, Oslo 1938, s. 5